

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ
ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТИ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ КАФЕДРАСЫ

Профессор Талғат Сайрамбаевтың 80 жылдығына арналған
**«ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛ ӨРКЕНИЕТ БӘСЕКЕСІНДЕ: ЗЕРТТЕУ
ПАРАДИГМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ МОБИЛЬДІ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ»**

атты халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн-конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

Алматы, 28-29 сәуір 2017 жыл

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международной научно-методической онлайн-конференции
**«СОВРЕМЕННЫЙ КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК В УСЛОВИЯХ
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЦИВИЛИЗАЦИИ:
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПАРАДИГМЫ И МОБИЛЬНЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ»** посвященный 80-летию юбилею
профессора Талгата Сайрамбаева

Алматы, 28-29 апрель 2017 год

COLLECTION of MATERIALS
of International scientific-methodical online conference
**«MODERN KAZAKH LANGUAGE IN THE CONDITIONS
OF COMPETITIVENESS OF CIVILIZATION: RESEARCH
PARADIGMS AND MOBILE TECHNOLOGIES OF TEACHING»**
dedicated to the 80th anniversary of the Doctor of Philological Sciences,
Professor Talgat Sairambaev

Almaty, 28-29 April, 2017

ӘОЖ 811,512,122
КБЖ 81.2
Қ21

Шығарылымға Филология және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған

Редакция алқасы:

Әбдіманұлы Әмірхан – филология және әлем тілдері факультетінің деканы, ф.ғ.д., профессор
Әміров Әбдібек Жетпісұлы – Қазақ тіл білімі кафедрасы менгерушісінің м.а., ф.ғ.к., доцент
Иманқұлова Салтанат Меркібайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Редакция алқасының мүшелері:

Иманалиева Ғазиза Қынуарбекқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, ф.ғ.к.
Мамаева Мәкен Қасымбайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.
Аширова Анар Тишибайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.
Әнесова Үміт Ғарифоллақызы – Қазақ тіл білімі кафедрасы менгерушісінің ғылыми-
инновациялық жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, PhD
Ахмет Ақбөпе Нұрқадырқызы – «6M020500-Филология» мамандығының 1-курс магистранты

«Профессор Талғат Сайрамбаевтың 80 жылдығына арналған «Қазіргі қазақ тілі өркениет
бәсекесінде: зерттеу парадигмалары және оқытудың мобильді технологиялары» атты халықаралық
ғылыми-әдістемелік онлайн конференцияның материалдары (2017 жылдың 28-29 сәуірі). –
Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017. – 357 бет.

ISBN 978-601-04-003-6

ӘОЖ 811,512,122
КБЖ 81.2

ISBN 978-601-04-003-6

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

МАЗМҰНЫ

<i>Исанова А.</i> Ақжарқын жан еді.....	6
<i>Тасымов А.</i> Көрнекті ғалым Талғат Сайрамбаевтың туғанына – 80 жыл.....	7
<i>Смағұлова Г.Н.</i> Талғат Сайрамбайұлы – сөз тіркесінің білгір маманы	9
<i>Салқынбай А.Б.</i> Айқын қағида, нақты тілдік дерек (профессор Т. Сайрамбаевтың ғылыми зерттеулері қажында).....	12
<i>Ермекова Т.Н.</i> Синтаксистік жүйені тұтастыра зерттеуші тұлға.....	16
<i>Сағындықұлы Б.</i> Синтаксистің сардары – Сайрамбаев.....	18
<i>Ыбырайым Ә.О.</i> Ғалым-ұстаз туралы толғаныс.....	21
<i>Рамазанова Ш.Ә.</i> Ұлағатты ұстаз.....	23

I СЕКЦИЯ

ПРОФЕССОР ТАЛҒАТ САЙРАМБАЕВ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕБІНІҢ ІЗДЕНІСТЕРІ

<i>Мамаева М.К.</i> Профессор Т.Сайрамбаевтың ғылыми мектебі: зерттеу бағыттары мен тың ізденістер.....	26
<i>Ақыжанова А.Т.</i> Жаңашыл ғалым.....	29
<i>Аширова А.Т.</i> Сөздердің тіркесу тәсілдері мен байланысу формалары.....	33
<i>Әлісжан С.</i> Ғылым тілін танудың кейбір қырлары.....	38
<i>Берібаева С.Б.</i> «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің колдану аясы.....	43
<i>Елеуова А.С.</i> Профессор Т. Сайрамбаевтың зерттеулеріндегі грамматиканың кейбір теориялық мәселелері.....	50
<i>Елікбаев Б.</i> Ұстаз бен шәкірт.....	53
<i>Жылқыбай Г.Қ.</i> Синтаксиспен сырласқан Сайрамбаев.....	56
<i>Иманалиева Ф.Қ.</i> Профессор Т. Сайрамбаевтың шылаулардың коммуникативті қызметіне қатысты тұжырымдамалары.....	60
<i>Иманқұлова С.М.</i> Морфологияның зерттеу нысанына қатысты мәселелер.....	64
<i>Күзекова З.С.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі баяндауыштың берілуі.....	67
<i>Қадырқұлов Қ.</i> Профессор Талғат Сайрамбайұлының зерделі зерттеулері.....	74
<i>Қияқова Р.Ж.</i> Көп функциялы «де» көмекші етістігі.....	77
<i>Оңалбаева К.Қ.</i> Есімді сөйлемдер, түрлері, жасалуы, семантикасы.....	80
<i>Сәдуақасұлы Ж.</i> Сөз тіркесін сөйлеткен сұңғыла ғалым.....	84
<i>Өмірбекова Р.Қ.</i> Есімше және оның басынқы сынарда жұмсалы ерекшеліктері.....	88
<i>Ayauzhan Tausogarova, Nassikhat Utemgaliyeva.</i> Lexical and semantic peculiarities of auto-and hetero-stereotypes in kazakhya newspaper.....	92
<i>Төлеу М.М.</i> Лексикалық категориялар жүйесіндегі каузальдылық мағынасының себеп етістіктері арқылы берілуін функционалдық синтаксис тұрғысынан қарастыру.....	96

II СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЖАҢА ЗАМАН ҮРДСІНЕ САЙ ЗЕРТТЕУ

<i>Абитжанова Ж.А. Ж.</i> Баласағұнның «Қутадғу билик» шығармасы тіліндегі метафораға негізделген фразеологизмдер.....	101
<i>Аманжолова А.А.</i> Мектеп сленгі бірліктерінің семантикасы.....	105
<i>Аметова С.О., Күркебаев К.Қ.</i> Тілдің метафоралық дамуы.....	108
<i>Аширова А.Т., Абдрахманова Ж.Ә.</i> Газет мақалалары тақырыптарының берілуі.....	112
<i>Әлкебаева Д.А.</i> Модальдылық семантикалық категориясы.....	115
<i>Әлімтаева Л.Т., Қабылбек А.</i> Сән өндірісі жарнама мәтіндерінің тілі және прагматикасы.....	119

<i>Ебелекбаева Ә.Қ.</i> Дайындықсыз сөйлеу тілінде интонацияның прагматикалық функциясы.....	124
<i>Ерназарова З.Ш.</i> Сөйлем семантикасы ұлттық таным моделінің құрылымын жинақтаушы бірлік ретінде.....	131
<i>Жолдасов Қ.Қ.</i> Ғалым Н.Т. Сауранбаевтың қазақ диалектілерін фонетикалық тұрғыдан жіктеуі.....	136
<i>Каримова Р.Х.</i> Компонентный анализ немецких астионимов и принципы их номинации.....	140
<i>Мамаева М.Қ.</i> Модаль сөздердің функционалды-грамматикалық ерекшеліктері.....	144
<i>Меджитова Э.Н.</i> Къырымтатар тили чель шивесинде сой-соплуқны бильдирген терминлер.....	148
<i>Момынова Б.Қ.</i> Дыбыс және дыбыс түрлері бейвербалды мәдени код ретінде: мағыналық ерекшеліктері.....	152
<i>Мұхамбетов Ж.И., Кенжебаева Г.А.</i> Қазақ тіліндегі киелі ұғымдар, олардың этнолингвистикалық сипаты.....	158
<i>Нұрмұхан Ә.С.</i> Күлкі түрлері: жағымды, жағымсыз күлкінің берілу жолдары.....	164
<i>Сарышова К.С.</i> Фразеологизмдердің синтаксистік ерекшелігі.....	166
<i>Сырлыбаева Г.Т.</i> Фразеологиялық антонимдердің контекстегі ерекшелігі.....	171
<i>Таңсықбаева Б.А.</i> Қарғыс мәнді сөздер.....	174
<i>Телғожаева Қ. С.</i> Таза сөзінің этимологиясы және мағыналық дамуы.....	180
<i>Үкібаева М.Р.</i> Ілік септігі және тәуелдік жалғауларының архаикалық формасы.....	184
<i>Хафизова З.Р.</i> История изучения религиозной лексики в русском языкознании.....	187
<i>Чалтикенова Л.А.</i> Морфологиялық нұсқалар мен синтаксистік нұсқалардың аралас келуі.....	192
<i>Шакирова З.А.</i> Особенности лексикографического описания имен собственных в англоязычных толковых словарях.....	196
<i>Шыныбекова А.К., Атаханова Н.</i> Қазіргі синтаксис терминдері және терминжасам мәселелері туралы.....	199

ІІІ СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

<i>Алмухаметова Г.С.</i> Студенттердің қатысымдық мәдениетін жетілдіру мәселелері.....	205
<i>Амирова М.Ж., Рахова К.М.</i> Тұлғаны ұлттық құндылықтар арқылы оқыту.....	208
<i>Барлубаева А. К.</i> Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың шығармашылық ойлауы мен сөйлеуін дамытудың тиімді әдістері.....	211
<i>Дәрменқұлова Р.Н., Абдуллина З.А., Әміров Ә.Ж.</i> Үш тұғырлы тіл саясаты аясында қазақ тілі сабағында кәсіби бағдарлы мәтіндерді меңгерту жолдары.....	215
<i>Егізбаева Н.Ж., Бекішева Р.М.</i> Тілдік білім беруді жеке тұлғаға бағдарлаудың маңыздылығы.....	218
<i>Есім Т.</i> Түбірге сіңіскен өлі журналдардың есебінен жасалған сөз нұсқалары, оны оқытудың заманауи әдістері.....	222
<i>Әжиев Қ.Ө.</i> Техникалық жоғары оқу орны студенттеріне қазақ тілін оқыту үдерісіндегі жобалау технологиясының рөлі.....	226
<i>Жусанбаева С.Б.</i> Эксперсе-диктант жазуға үйретудің әдістері.....	230
<i>Жұмағұлова А.Ж.</i> Тілім менің – байлығым.....	233
<i>Қушербаева Г.П.</i> Қазақ тілін оқытуда жаңа оқыту технологияларын қолдану жолдары.....	236
<i>Күзекова З.С.</i> Ғылыми сөз: меңгерту амалдары.....	239
<i>Нұғыманова А.Қ.</i> Тіл үйрету сабақтарында ақпараттық технологияларды пайдалану.....	245
<i>Саратекова Қ.Қ.</i> Музыкалық колледждерде қазақ тілі пәнінің кіріктіріліп оқытылу ерекшеліктері.....	247

<i>Түсіпқалиева Р.Қ.</i> Студенттердің сөйлеу мәдениетін жетілдіру.....	251
---	-----

IV СЕКЦИЯ МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ

<i>Ақымбек С.Ш., Мүтәнұлы Е.</i> Прозадағы ақ өленнің тілдік сипаты (аудиторлық талдау)...	254
<i>Анесова У.Ғ., Нажикенова Г.Б.</i> Семиотика: таңба мен символдың ерекшелігі.....	259
<i>Әбдіманап М.А., Әбдіманұлы Ө.</i> «Қаһар» романындағы «мәңгілік ел» идеясы.....	260
<i>Абдуллина Г.Р., Биккузина Л.М.</i> Башкорт лексикаһында үзләштерелгән иктисади терминдар.....	268
<i>Асылова Р.О.</i> Антонимдік қолданыстардың А. Құнанбаев шығармаларындағы көрінісі...	271
<i>Ахмет А.Н.</i> Phonetic approach of children's intonation.....	276
<i>Ахметалиева Г.У., Тілеубаев С.Б.</i> «Аркалық батыр» жырының көркемдік ерекшелігі.....	277
<i>Аюпова Г.Ф., Абдуллина Г.Р.</i> Категория субъективной оценки в башкирском языке.....	281
<i>Болотова Е.В.</i> К вопросу о функциональном описании языковых единиц.....	283
<i>Еселбаева Д.Н.</i> Тілдік саясат және оның даму сипаты.....	285
<i>Жаңабекова М.А., Колесникова Т.П.</i> Оқу-тәрбие жұмысындағы шығармашылық белсенділік.....	291
<i>Жекеева К.О.</i> Шәкәрім аудармаларындағы ұлттық болмыс көріністері.....	295
<i>Жұмағұлова А.Ж.</i> Тілдік қатынас түрлері.....	299
<i>Сағынаева Г.Ә., Қайрат Қ.</i> Мәшһүр Жүсіп Көпеев дастандарындағы дін мәселесі.....	303
<i>Куртумеров Эмир-Усеин Эмир-Усеинович.</i> Юсуф Баласағұнийнинъ «Къутадгъу билік» эсеринде эдеп ве ахлякъ мевзусы.....	307
<i>Латыпова А.А., Абдуллина Г.Р.</i> Особенности использования разрядов местоимений в повести М. Карима «помплованье».....	312
<i>Матвеева Н.В.</i> Текст как единица анализа в исследовании процессов восприятия и понимания речи.....	314
<i>Меметова Э. Ш.</i> Интервью жанры ве кырымтатар тилинде онынь нутукъ характеристикалары.....	318
<i>Мұратбек Б.Қ.</i> Ғылыми дискурс және сөз мәдениеті.....	323
<i>Рамазанов Т.Б.</i> Диалог прагматикасының сипаты.....	328
<i>Сағынаева Г.Ә., Аужанова А.</i> Қазақ фольклорының жанрлық ерекшелігі.....	334
<i>Сайбекова Н.У.</i> А.Байтұрсынұлы төте жазуының сөйлеу тілін таңбалаудағы маңыздылығы.....	340
<i>Саттарова Р.В.</i> Манипуляция в политическом дискурсе.....	344
<i>Сансызбаев Ө.Т.</i> Сөз қателіктері мен оған ықпал етуші факторлар.....	346
<i>Тасболатқызы Б.</i> Тілдік тұлға, тілдік таным және мәтін.....	350
<i>Шәрібжанова Ғ.Ғ.</i> Тіл мәдениетінің өзекті мәселелері.....	352

3. Ахметов З.А. Казахское стихосложение. (Проблемы развития стиха в дореволюционной и современной поэзии). Алма-Ата, 1964.
4. Қирабаев С. Жүсіпбек Аймауытов. – Алматы: Ана тілі, 1993ж

Анесова Ү.Ғ.
әл-Фараби атындағы ҚазНУ PhD
Нажикенова Г.Б.
Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті
педагогика магистрі

СЕМИОТИКА: ТАҢБА МЕН СИМВОЛДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Кілт сөздер: семиотика, символ, таңба, семантикалық үшбұрыш, идея, мағына.

Резюме. Наука семиотики является частью человеческой жизни, которая сопровождает нас во всех сферах жизненной деятельности: в языке, художественной литературе, в естествознании, технике и искусстве, медицине и др. И везде есть неотъемлемая часть семиотики и это – знак. Как бы не определялась система знаков – в социуме или природе – в любом случае это является объектом исследования семиотики. Семиотика различает разные виды знаков. Она рассматривает знаки и символы, которые в свою очередь, разными способами влияют на наше восприятие мира, направляют и моделируют наш образ мышления и нашу жизнь в целом. В данной статье мы рассматриваем эти два элемента семиотики в целях определения различия между ними.

Ключевые слова: семиотика, символ, знак, семантический треугольник, идея, значение.

Summary. The science of semiotics is considered as the part of human life which accompanies us in all spheres of vital activity: in language, art literature, in natural sciences, in technical sphere and art, medicine, etc. And everywhere there is integral part of semiotics and it is a sign. As if the system of signs – in society or nature – anyway it is a semiotics research object. The semiotics distinguishes different types of signs. It considers signs and symbols which in turn, in different ways influence on our perception of the world, direct and model our image thinking and our life in general. In this article we consider these two elements of semiotics for definition of distinction between them.

Key words: semiotics, symbol, sign, semantic triangle, idea, meaning.

Тіл мәдениетіндегі адам бейнесіне тоқталу алдында, кейбір ғылыми көзқарастарды айта кету орынды деп санаймыз. Адам атаулы үш деңгейлі тіршілік кеңістігінде өмір сүреді, бірақ дүниені мидың сол және оң жақтарының бинарлы қызметі арқылы таниды. Бұл адамзаттың әлемді қабылдауының және оның сөз түрінде көрініс табуының ерекшеліктерін көрсетеді.

«Троичность мира можно представить символом семантического треугольника с попарной связью *вещи, идеи и слова*, а бинарность мышления определяет предпочтение *образа* или *понятия* (художник или ученый) и в лучшем случае совмещение их в образном понятии, т.е. в *символе* (искусный художник или искусственный ученый). Так каждый отдельный человек реагирует на давление мира средствами, особенно развитыми у него лично: наличным составом всех трех, возможных в природе, содержательных форм *концепта*» [1, 41].

Аталған зат, идея және сөздің үштік бірлігі мен бинарлы ойлаудағы образ бен түсінік адамның санасында түрлі концептік формалардың қалыптасуында өз қызметтерін атқарып отырады. Ал бұлардың барлығы бізді қоршаған таңбалар әлемінің біздің санамызда кодталу үдерісінің нәтижесі деп білеміз. Адам таңбалар жүйесінің ортасында өмір сүріп, өзінің

концептуалды әлем бейнесін құрады және ол әрі жеке (индивидуалды), әрі жалпылама, халықтық немесе ұлттық сипат алып кетеді.

Ал халықтық деңгей бөлек болады. Халық дегеніміз – дүниені тануға мүмкіндік беретін адамдардың жиынтығы, тобы, ал әлем – идеялардың, заттар мен сөздердің бөлінбейтін бірлігінің жиынтығы және де әр халық өзінің образдарын, ұғымдары мен символдарын жинақтап, кейін мәдениетті құрайтын ұлттық форма жасайды.

Қазіргі таңда халықтардың мәдениеті мен әлемін өзін жеке қарайтын болсақ, олардың өзгелерден енген құбылыстарды қабылдамағандары бар, тазалығы бар, сақталған деп айту қиын. Тазалық деп айтудың өзі шартты, себебі ол миграциялық, саяси және әскери әрекеттердің салдарымен байланысты. Бұған жаһандану да әсер етуде. Жаһанданудың болуы жайлы түрлі ойлар да бар: концептуалистер жаһандануға қарсы емес, бірақ олар «дұрыс» жаһандану үшін, ал реалистер анти-жаһанданушылар болып саналады. Олар үшін ұлттық құндылықтардың болуы өте маңызды. Ұлттық құндылықтардың біріне адамның қарапайым түсінігімен тығыз байланыста қарастырылатын тіл, тілдегі символдар жүйесі жатады. Символ – семиотикалық жүйеде өзіндік орын мен маңызы бар таңба.

Семиотика ғылымы адам өмірінің барлық дерлік саласында көрініс табады: тілде, көркем әдебиетте, жаратылыстану және техника мен өнер салаларында, құрылыста, медицинада, тағы басқа салаларда кездеседі. Барлық жерде де оның ажырамас бөлігі бар, ол – таңба. «Таңбалық жүйе қандай болмаса да – қоғамдағы, табиғаттағы қызметіне қарай – семиотиканың зерттеу нысаны болып табылады. Ғылым мен таңба бір-бірінің ажырамас бөлігі, себебі ғылымның нәтижесі көбінде таңба түрінде беріледі», – дейді академик Ю.С. Степанов [2, 5]. Мысалы, тіл тарихымен байланысты айтылатын пиктографиялық таңбаларды мысалға келтіруге болады.

Кез келген таңбаның екі жағы я болмаса қыры болады: бірінші жағы – формасы, екіншісі – мазмұны. Тілдік таңба мен шартты таңбалардың арасындағы ұқсастық: екеуінде де тұлға мен мазмұн бар, екеуі де бірдеме бір нәрсе жайында “хабарлаудың” құралы. Ал айырмашылықтарын лингвист ғалымдар төмендегідей етіп көрсеткен:

Тіл – ойды білдірудің, қатынас жасаудың, пікір алысудың құралы, ал шартты таңбалардың қолдану өрісі тар. Тіл мазмұнды ғана білдіріп қоймайды, сонымен қатар адамның хабарлайтын жайға қатысын, қалай қарайтынын, ұнатуын немесе ұнатпауын, қуанышын немесе қайғысын, көзқарасын да білдіреді. Мұндай қасиет таңбалардың басқа жүйелерінде жоқ.

Тілден басқа барлық таңбалар жүйесі келісім бойынша қолдан жасалады, келісім бойынша өзгертіле алады.

Барлық шартты таңбалар дыбыстық тілге негізделеді, олардың мағыналары тіл арқылы айқындалады, тіл арқылы түсінікті болады [3,12].

Шындығында да, қарапайым сөйлем аяқталғанда қойылатын нүкте (.) - тіл білімінде сөйлем соңында қойылатын таңба және ол ауызекі сөйлеуде қолдануға келмейді. Бірақ жазу барысындағы көп нүкте (...) әлі айтуға тиісті сөздің барын көрсетеді, айтылып бітпеген ойдың символына айналып, жазу мәдениетіндегі ерекшелікті білдіреді. Бірақ осы таңбаларды, символдық мән иеленгендерін де оларды қолданатын орта өзгерте алады.

Ғылым көкжиегіне таңба мәселесін ең алғаш рет алға тартқан американдық философ және логик Чарльз Сандерс Пирс таңбаларды негізгі үш топқа бөліп қарастырады («триада Пирса»): белгі таңба, суретті таңба, символ таңба.

Белгі таңба (index). Бұл «дейктикалық (сілтемелік) таңбалар, яғни таңба мен таңбаланушы арасында табиғи байланыс болады» [4, 10].

Суретті таңбалар (icon). Бұл форма мен денотаттың немесе таңбалаушы мен таңбаланушының ұқсастығына негізделген, мысалы жануар және оның суреті. Бұған пиктографиялық жазуды жатқызуға болады. Суретті таңбалар бүгінгі таңда хабарландырулар мен жарнамаларда кеңінен қолданылады, бұларды жол, көше бойынан, компьютер мониторынан көреміз, ғылыми мәтіндерде кездестіреміз. Оларды, Б.А. Плотников таңбалаушы мен таңбаланушы уәжділігіне, байланыс сипатына қарай мынадай тәртіпке:

фотосурет – сурет – сызба – сұлба – кесте – диаграмма – символ – формула – цифр – вербальды таңбаларды жазу тәсілі деп топтастырады [24,180].

Суретті таңбалардың негізгі ерекшелігі – «форманың өзі денотат жөнінде ақпарат болып табылатыны» [4, 13]. Мысалы, М. Өуезов «Абай жолы» романының 1-томында аттарға салынған таңба арқылы қай рудың малы екендігін қазақтардың ажырата білгенін көрсетеді:

«Бұл кең ауладағы топтардың ру-руларын, киімдерінен басқа, тағы бір белгілері айқын білдіреді. Қарабас Абайға әр рудың атына басқан таңбасын да кеше күндіз айырып-айырып айтып беріп еді. Абай қора ішінде келе жатып, әр топтың тұр-тұсында байлаулы тұрған аттарына қарап, сандарынан таңбаларын көріп, іштен танып келеді. Анау: «көз таңба» дейтін қос дөңгелек – Арғын, Бошан аттары. Мына біреу «ашамай» таңба Керей. Ал ана біреу көк ат ше? Е. Е, ол «шөміш» таңбалы – Найман екен зой. Бұл жақта Найман да бар екен-ау!...» деді. Екі жерде араптың «шың» әрпіне ұқсаған Төре таңбасын да таныды» [6,115].

Символ таңба. Бұндай таңбаларды «шартты немесе конвенционалды» таңбалар деп атайды. Себебі бұл таңбаларды қолданушылар олардың *денотаты* мен *формасын* келісім арқылы байланыстырады [4, 10].

Символ сезім арқылы танылады. Ол интуитивті түрде ғана танылатын белгілі бір идеяны арқалайды. Символ өз мағынасын ұзақ уақыт мөлшерінде сақтай алады және көптеген адамдар үшін тұрақты сипатқа ие. Символ интуитивтілігінің негізінде белгілі бір рационалды бастама бар, бұл символды жалпы және тұрақты сипат беріп, оны түсінікті етеді.

Ал символды таңбалық жүйеде қарастырумен семантика ғылымы айналысады. «Символ» ұғымы бұл ғылымның нысанына айналғанда, ол «таңба-символ» ретінде болады.... Таңба, символ және образдың категориялық-ұғымдық тұлғасына талдау берсек, төмендегідей көрініс табады: таңба – бұл гносеологиялық категория, символ - эстетика-гносеологиялық категория, образ – эстетикалық категория. «Символ» ұғымының бойында таңба мен образға тән элементтер бар [3,15]. Айта кететін жайт, символда образдың элементтері ғана емес, образдың өзі де болады. Кез-келген символ адамның санасында образ бен бейне түзе отырып оның танымына, түсінігіне, тіпті сезімдеріне әсер етіп қана қоймай, тұлғаның өмір сүруі мен әртүрлі шешім қабылдауына ықпалын жүргізіп, кейде санадан тыс түрде мәжбүрлейді. Бұндай қасиетті біз көбінесе идеологиялық символдардан таба аламыз. Мысалы:

Сурет 1

Орақ пен балғаның суреті белгіленген социализмнің туы, Кеңес Одағы дәуірінде социализмнің белгісі ғана болды деу қиын. Бұл бейне идеологияны үгіттеудің құралы болып кетті. Адамды адал еңбекке шақыратын идеологиялық символға айналып қана қоймай, санаға әсер етіп, бейне, образ түрінде жадында сақталып, әрекет етуге септігін тигізген.

Символдың образбен байланысын психологиялық тұрғыда К. Юнг, белгісіздік пен анық көрсетуге қиын нәрселерді образды түрде, сезім арқылы белгілейді деп білген:

«Символ образно выражает невыразимое, неизвестное, лишь предчувственное, лишь предугаданное, еще не познанное» [7,14].

Жалпы «символ» сөзі екі түрлі мәнде қолданылады: біріншісі – тілдік таңба ретінде, екіншісі – тілдік таңбадан күрделірек түрдегі «символдық» мәнде.

Таңбаның негізгі белгісінің бірі – оның еріктілігі. Яғни таңбаның сыртқы дыбыстық жағы мен оның лексикалық мағынасының арасында ішкі уәжділіктің жоқтығы. Алайда тіл біліміндегі зерттеулерге көз салсақ, тілдік таңба уәжділік және бейуәжділік сипатқа ие. Тілімізде уәжделген және уәжделмеген сипатқа ие сөздер бар.

«Таңба өзінің мағыналық мазмұнына ешбір қосымша мағынаны енгізеуімен сипатталады. Ал символға келгенде, дәл осылай тұжырым жасай алмаймыз. Егер тілдік таңба таңбалаушы мен таңбаланушы бірлігінен тұрса, символ тұлға бірдейлігі негізінде өз

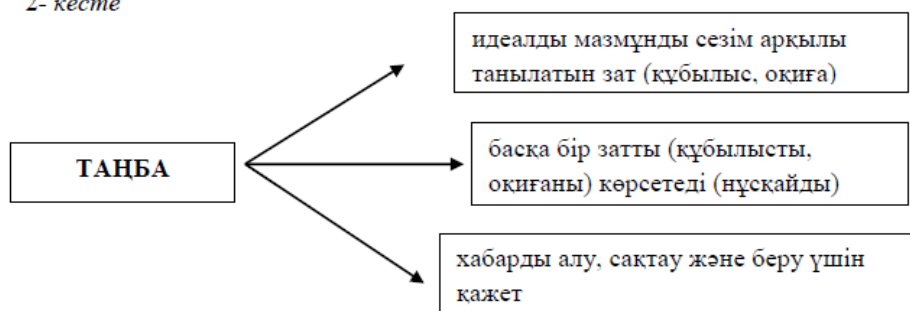
мазмұнын белгілі бір контекстке байланысты күрделендіреді [3,16]. Дегенмен, беріліп отырған контекстің мәтінінің көлемі бір сөзден басталып, үлкен роман көлеміне дейін жетуі мүмкін.

Символдың әртүрлі қызметтері бар, оның коммуникативтік қызметімен қатар, атауыштық, сипаттамалық, жалпылауыштық, абстрактілі қызмет атқарады. Соған қоса, символ таңбаға қарағанда, танымдық қызметі және мазмұнымен ерекшелінеді. Мәселен, таңба көбінесе шартты немесе біркырлы болуы мүмкін, ал символ концептуалдану үдерісінің нәтижесі болып табылады.

Символдың уәжділігі жайлы Қ. Жаманбаева былай дейді: “Тұлғаның сөйлеу тілін, мәтін жасалымын түзуге себеп болып тұрған уәждер, мүдделер, мәндер мен құндылықтар сөйлеушінің тілдік моделінде көрініс табады. Біздің ойымызша, ол процесс кейде ашық көрінеді не символдық мәнмен анықталады” [8,10].

Таңба мен символды зерттей келе зерттеуші Қ. Қайырбаева мынадай қорытынды жасайды:

2- кесте

Ал, символдың өзіне тән ерекшеліктері ретінде төмендегі сипаттар негізге алынады:

Сөз символ болу үшін белгілі бір мәтінде – мәдени мәтінде орын алу керек;

Символда көркем–образды тұлғаның болуы;

Символ интуитивті түрде танылады;

Таңбаның мәні көрсету болса, символдың мәні одан кең;

Таңба шартты және нақты мағынаға ие бола отырып, тек екінші шартты немесе концептуалды мағынаға ие болғанда ғана символға айналады;

Символ мағынасын оның образын тану арқылы ғана ұғуға болмайды;

Символ нақты элемент, ал оның нысаны – абстрактілі;

Символдың өзіндік сипаты – оның уәжділігі;

Символға архетиптік сипат тән;

Символдағы денотативтік мағына өзіндік дербестігін сақтайды;

Сөз және сөз-символ – екі түрлі таңба емес, сол сөздің өзінің екі түрлі формасы, яғни лингвистикалық таңба символдық қызметті атқарғанда ғана оны символ деп атай аламыз [3,18]. Бұған қосарымыз: символ табиғи тілмен, халықтың қарапайым түсінік-таныммен тығыз байланысты. Халықтың танымдық дәрежесіне дейін жететіндері бар.

Символ мен таңбаның ара-жігін ашуда Н.Д. Арутюнованың пікірлерін келтіре кеткен орынды:

Таңба мен символ өмірдің әртүрлі өрісіне және әрекеттің түрлеріне жатады. Символ адамның әрекетінің бағдарламасы мен моделін түзетін болса, таңба адам қолында қарым-қатынас және практикалық әрекетқұралы қызметін атқарады. Таңба адам қызметінің сыртқы құбылыстарына әсер етсе, символ оның ішкі наным-сенімдеріне ықпал етеді.

Символ жалпы тәлім-тәртіп, мінез-құлық моделін құратын болса, таңба нақты іс-қимылдарды реттейді. Соған сәйкес біз *жол символдары* емес, *жол белгілері* дейміз. Таңбалар адамның жердегі, судағы, ауадағы қызметін реттесе, символдар өмір жолында кездеседі. Таңбаның мағынасы нақты, дәл болу керек, өйткені онда берілген нұсқаулық дұрыс орындалмауы мүмкін. Өзінің айқындығын жоғалтса, ол нышандалып кетпек. Таңбалар

түсінуді қажет етсе, символдар мен нышандар талдау немесе интерпретацияны талап етеді. Сондықтан да, “таңбалар конвенционалдананы, ал символдар канондананы”.

Символ адресатсыз және коммуникативті емес. Ол семиотикалық жүйеде сирек кездеседі. Символ, тіпті образды ойлауға жақын – көркем, мифтік, діни ойлау, ал таңба болса, қарым-қатынасқа тән.

Таңба мен символ әртүрлі “кылмыстық” әрекеттер жасауға қабілетті: таңба өтірік айтуы мүмкін, символ алдамшы болуы мүмкін. Символда алдансаң, таңбада қателесуін мүмкін. Таңба ерікті түрде бұрмалана алмайды: адресат әрекеті бір мағыналы түрде бағдарламаланған. Символ күшті, бірақ қорғансыз. Оны образ сияқты бұрмалау оңай. Символда таңбада болмайтын демагогия (бос сөз) туындайды. Таңбада тек қана этикеттік монтаньлық (лицемерие) пайда болуы мүмкін [9, 190].

Символ өмір жолдарын және әрекет модельдерін таңдауда септігін тигізіп, жеке тұлғаның немесе ұжымның өмірін анықтайды. “Биліктің” кенеюі символ мазмұнына зиян болып келеді, ол жалпы және түсініксіз болып кетеді. Бірақ, таңбамен салыстырғанда символ коммуникацияға аз қатысады, сондықтан символ беделді және танымдық ақпаратты тасымалдаушы құрал ретінде қарастыруға болады.

Таңба көрсету мәнінде қолданылатын болса, символдың қолданысы одан әлдеқайда кең болады. Символ мәдениеттің көрсеткіші ретінде таныла отырып, семантикалық қызмет атқарады және ол шексіз болады. Таңба шартты және нақты мағынаға ие яғни онда шектеулік болады. Символда белгілі бір идея жатады және ол шарттылықтың шегінен шығып кете алады. Мысалы:

М.Қ. Ысқақованың пікірі бойынша «**Үш ашалы таңба** – Әлем Патшасының белгісі және ол тек нағыз билікке ие болғанға ғана беріледі, үш аша – нағыз биліктің үштік болу белгісі – Патшалық, Абыздық, Әулиелік. Соңғы жауынгер-патша, болжау дарынына, яғни үшінші көзе ие болған Шыңғыс-хан болды», - деген [10:350] тұжырым айтады. Берілген үш ашалы таңба тек қана Посейдон немесе М.Қ. Ысқақованың тұжырымы бойынша Шыңғыс ханның таңбасы ретінде шартты қызмет қана атқарып тұрған жоқ, соған қоса онда терең, кең ауқымдағы символдық мағына бар. Бұл таңба – патшалық, абыздылық, әулиелік, яғни билік символы болып кеткен. Соған орай *үш ашалы таңбасы* символ таңбаға жатады.

Ал жолда жүру ережелеріне қатысты таңбалар белгі таңбаларға жатады. Токтау, жүру, бағдаршамның түстеріне қатысты әрекеттер және т.б. тек қана шартты, ақпарат беріп, келесі жасайтын іс-қимылдарды нақтылап бағыт береді. Олар көбінде сыртқы құбылысқа ықпалын тигізіп, практикалық қызметте жүреді.

Символ болса, айтып кеткендей, бойында идеясы бар, адамның өмір сүру моделін жасайды. Ол кез-келген саланы қамтып, әртүрлі бағытта бола береді. Жан-жануарлар символикасы, өсімдіктер, құстар, космоссимволика, түр-түс символикасы және т.б. түрлері шексіз. Мысалы, космоссимволикадағы «айды» қарастыратын болсақ, оған байланысты тұнып тұрған наным-сенімдер мен ырымдар бар. Ол аспан денесі болғандықтан, адамдар айға табынған. «Ғұрыптың мәні - әулетім оттай қаулап өсе берсін, пәле-қазадан аман болайық», - легенді білдіреді. Сондай-ақ айға қарап тілек тілеп, бет сипайды:

Аман көрдім, Ай көрдім,

Жұлдызым жоғары болсын, -

деп Айға қарап, арман-ансарының орындалуын тілейді» [11:74]. Табынушылықтан басқа, айға қатысты көптеген наным-сенімдер бар: «*Айың оңынан туылсын!*» деген тіркесте ол сәттіліктің символы қызметін атқарады. *Айдай сұлу* деп айға теңеу арқылы оны әдемілік, сұлулық символы деп қарастырамыз. Көріп отырғандай, символдың атқаратын қызметі әлдеқайда көп әрі беретін мағыналарының ауқымы өте кең, тіпті шексіз. Ол санада бірінші кезекте образ бен бейне тудырады және көптеген кодталған танымдық ақпарат бере алады.

Қорыта келе, адам өзінің әлем бейнесін қоршаған ортамен байланыста құрастырады: оны аялық, танымдық, концептуалдық білімге сүйеніп жасайды. Білім адамды өзге тіршілік иелерінен айыратын құбылыс болып табылады. Адам алдында пайда болған қиыншылықтардың алдын алу мақсатында күрес бастайды. Бұл күрес өмір бойы

жалғасатын үдеріс: адамдар үнемі әрекет етеді, соған қоса, олар қоршаған ортадағы жаңалықтарға, тосындыққа дайындық жасайды және тәжірибе жинақтайды да, өздеріне ыңғайлы жағына қарай жағдаяттарды өзгертеді. Күнделікті болып жатқан осындай әрекеттер және қабылданып жатқан шешімдерге тек қана қоршаған ортаның, тұтунышылық дәуірінің талаптары ғана емес, сонымен қатар символдардың ықпал етуі анық. Символдар адам әлемінің когнитивті құрылымдары үшін құрастырылып, іске асырылады, өйткені олар басқа заттардан бөлек деңгейде өмір сүреді; олар көркем шығармаларды, романдарды құрастыруда үлес қоса алатын, бейнелеу қызметіне не бірегейлі құбылыс болып табылады. Бұл жерде таңбаны символдан ажырататын сипаты оның шартты, әрі нақты болуында.

Пайдаланған әдебиет:

1. Колесов В.В., Пименова М.В. Языковые основы русской ментальности: учебное пособие / ГОУ ВПО «Кемеровский государственный университет». – Кемерово, 2011. – 144 с. – (Серия «Концептуальные исследования». – Вып. 14
2. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – Москва, 1975.
3. Қаирбаева Қ.Т. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні. 10.02.02-қазақ тілі. Фил.ғыл.канд. дәрежесін алу үшін дайындалған диссерт. Ғыл.жетекшісі: ф.ғ.д. проф. Ж.А.Манкеева. – Алматы, 2004.
4. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории и элементы анализа. – М., 1999.
5. Плотников Б.А. Семиотика текста. Параграфемика. – Минск, 1992.
6. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. 1-4 кітап. – Алматы: Жеті жарғы 1997.
7. Юнг К. Либидо, его метаморфозы и символ. – СПб., 1994, 415стр.
8. Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы, 1998.
9. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М. 1999.
10. М.Искакова. Тамга қазақов.Қазақ таңбалары. –Алматы, 2012.-644 бет.
11. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлер жүйесі. Энциклопедия. 1-том. А-Д – Алматы: DPS6 2011. – (иллюстрацияланған).

Әбдіманан М.А.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты

Ғылыми жетекшісі: Әбдіманұлы Ө., ф.ғ.д., профессор

«ҚАҒАР» РОМАНЫНДАҒЫ «МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ

Кілт сөздер: мәңгілік ел, қазақ елі, ел тарихы, дәстүр сабақтастығы, асыл мұра

Резюме. В статье романа «Қағар» из трилогии Ильяса Есенберлина «Кішпенділер» систематично анализирована и определена идея «Мәңгілік Ел».

Summary. Analyzing a system method I. Esenberlin's trilogy "Nomads" consisting of novel "Kakhar", to define art manifestation and display of idea "Mangilik el" in article.

«Мәңгілік Ел» идеясының негізі, мәні де мағынасы да – ұлттың мәңгілік тәуелсіздігі. І.Есенберлиннің шығармашылығының басты тақырыбы – ұлт тарихы. Ұлттық тарихты көтерудің негізгі нысаны – тәуелсіздік идеясы. Ал оның кенестік идеологияның көзінен жасырынған, немесе пернелеген астарының түкпірінде «Мәңгілік Ел» идеясы жатыр. Яғни, бір мүдде.

І. Есенберлин өзінің романдарында ұлттық қоғам дамуының ғасырлық тарихын камтуға тырысады. Жазушының романдары заман өзгерісінің әрбір сатысын, кезеңін, қоғамдық шындығын, көптің қажыры мен ерлігі жете бермейтін тұстарын, німірімдерін